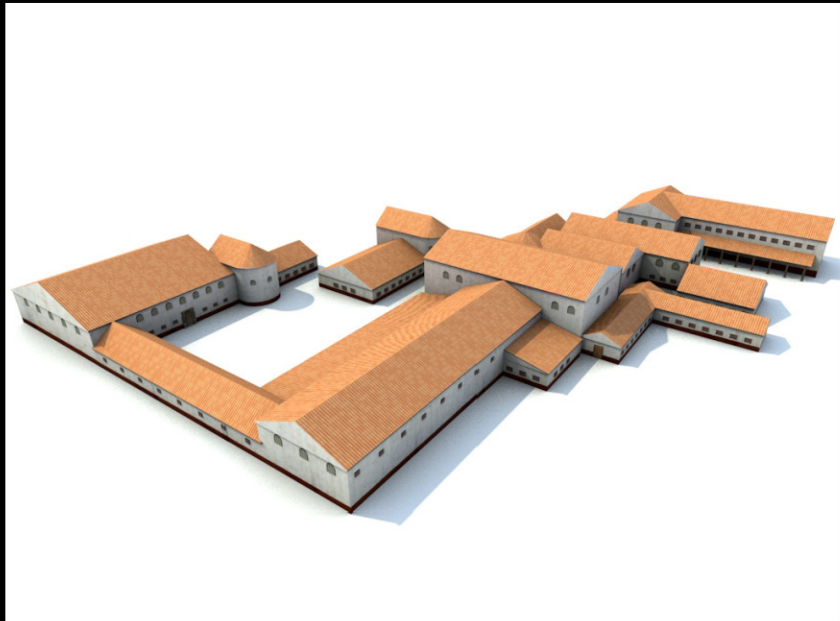

**PALATUL GUVERNATORULUI
DACIEI ROMANE DE LA APULUM.
O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI**

**Editura Mega
2011**

Ministerul Culturii și Patrimoniului Național
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca
Consiliul Județean Alba
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Direcția Județeană pentru Cultură și Patrimoniu Național Alba

Viorica Rusu-Bolindeț, Teodor Muntean, Rada Varga,
Iulia Strîmbu, George Bounegru

**PALATUL GUVERNATORULUI
DACIEI ROMANE DE LA APULUM.
O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI**

Editura Mega
Cluj-Napoca
2011

**Proiect cultural realizat cu sprijinul
Administrației Fondului Cultural Național,
contract nr. 113/29.07.2011**

Text: Viorica Rusu-Bolindeț, Iulia Strîmbu, Teodor Muntean, Rada Varga

Fotografii: Viorica Rusu-Bolindeț, George Bounegru

Editare text și imagini: Viorica Rusu-Bolindeț, Teodor Muntean

Traducere: Rada Varga

Restaurare piese arheologice: Dan Anghel

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Palatul Guvernatorului Daciei Romane de la Apulum. O redescoperire a patrimoniului/Viorica Rusu-Bolindeț, Teodor Muntean, Rada Varga, Iulia Strîmbu, George Bounegru - Cluj-Napoca:

Editura Mega, 2011

Bibliogr.

Index

ISBN: 978-606-543-115-7

I. Viorica Rusu-Bolindeț

II. Teodor Muntean

III. Iulia Strîmbu

IV. Rada Varga

V. George Bounegru

CUPRINS

Cuvânt înainte	4
Scurtă incursiune în istoria Daciei romane și a Apulum-ului	6
<i>Officium consularis</i> (cancelaria guvernatorului).....	8
<i>Singulares</i> (garda guvernatorului).....	10
<i>Praetorium consularis</i> (Palatul guvernatorului).....	11
1. Date generale.....	11
2. Analogii în Imperiul roman - Palatul guvernatorului Panoniei Inferior de la Aquincum.....	11
<i>Praetorium consularis</i> de la Apulum	13
1. Amplasamentul Palatului guvernatorului de la Apulum.....	13
2. Cercetările arheologice anterioare.....	14
a. Săpăturile arheologice efectuate de Adalbert Cserni (1888-1908).....	14
b. Săpăturile arheologice efectuate de Ion Berciu și Alexandru Popa (1943, 1962).....	18
3. Cercetările arheologice recente de pe str. Munteniei (1992-2003; 2007-2011).....	19
a. Săpăturile arheologice din perioada 1992-2003.....	20
b. Săpăturile arheologice din perioada 2007-2011.....	25
4. Materialele arheologice descoperite.....	29
5. Reconstituirea 3D a Palatului guvernatorului.....	33
6. Valorificarea istorico-turistică a Palatului guvernatorului de la Apulum – realizarea unui Centru de artă și arheologie.....	35
The Praetorium of Apulum. Rediscovering the cultural heritage (Abstract)	37
Bibliografie selectivă	41

Cuvânt înainte

Într-un oraș cu tradiție arheologică și istorică de prima mână, cum este Alba Iulia, existența unui edificiu complex de epocă romană, cum pare să fie, după denumire, Palatul guvernatorului Daciei romane, aproape că nu reprezintă nimic uimitor. Ținând cont de ce a însemnat anticul Apulum în perioada romană – orașul cel mai important al provinciei, care a devenit, din a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr., capitala politică și militară a provinciei, „detronând” vechea capitală, Ulpia Traiana Sarmizegetusa – desemnarea sa, în timpul împăratului Marcus Aurelius, ca sediu al guvernatorului consular al provinciei a fost ca ceva firesc pe linia evoluției sale ascendente între orașele Daciei romane. Desigur că un rol foarte important l-a avut existența aici a garnizoanei legiunii a XIII-a Gemina, care asigura paza provinciei.

Istoria fascinantă a orașului antic Apulum, vizibilă prin vestigiile arheologice descoperite de multe decenii (dar în foarte mică măsură conservate, din păcate) și a materialului arheologic extrem de bogat aflat în majoritate în colecțiile Muzeului Național al Unirii s-a îmbogățit încă de la sfârșitul secolului trecut prin dezvelirea unui complex de edificii monumentale. Descoperirile făcute de primul custode și director al Muzeului din Alba Iulia, Adalbert Cserni, la sud-est de castrul legiunii a XIII-a Gemina, în glaciș-ul fortificației austriece de tip Vauban, în decursul a 17 campanii ce s-au derulat între anii 1888-1908, au dus la dezvelirea unei părți semnificative a Palatului guvernatorului Daciei romane. Cercetătorul în discuție a considerat, la vremea respectivă, că a descoperit „marile terme romane” de la Apulum și a acordat o importanță deosebită acestor vestigii. În acest sens, pe parcursul derulării săpăturilor a purtat o corespondență asiduă cu cei mai mari specialiști în domeniu din Europa, care i-au apreciat munca efectuată. Din păcate, cu excepția unor rapoarte arheologice detaliate, a unei machete a sitului și a pieselor aflate în colecțiile Muzeului Național al Unirii, vestigiile respective, care au însumat o suprafață de aproximativ 13 000 m², nu au fost conservate.

În același areal, la nord-vest de ruinele descoperite de Adalbert Cserni, în anul 1943, Ion Berciu a dezvelit o altă clădire de mari proporții, situată pe fosta str. Dobrogeanu Gherea (actuala str. Octavian Goga) – de o parte și de alta a căii ferate Alba Iulia-Zlatna. Ruinele respective aveau aceeași orientare, același aspect monumental, iar materialele de construcție erau ștampilate cu numele gărzii însărcinate cu paza guvernatorului. În anul 1962, aproximativ în aceeași zonă – respectiv pe locul noii locații a actualui Colegiu economic (fostul Cămin de ucenici), Ion Berciu și Alexandru Popa au descoperit alte vestigii care aparțineau aceluiași complex arheologic – Palatul guvernatorului Daciei romane. Aici a fost găsită și o inscripție dedicată Minervei Augusta de șase *exceptores consularis* – funcționari ai guvernatorului, însărcinați cu înregistrarea și transmiterea ordinilor acestuia. Cei doi cercetători au atribuit clădirile respective sediului guvernatorului, dar nu au făcut legătura cu vestigiile descoperite de Adalbert Cserni. Nici aceste ruine nu au fost însă păstrate *in situ*.

Descoperirile arheologice recente, făcute pe str. Munteniei începând cu anul 1992 se situează în imediata vecinătate a săpăturilor efectuate de Adalbert Cserni (la cca 50-100 m sud de acestea), cât și de cele făcute de Ion Berciu și Alexandru Popa. Ele aparțin aceluiași complex arheologic – praetoriului consularului Daciei romane – și însumează până în prezent o suprafață cercetată de 850 m², la care se adaugă o zonă necercetată similară, devenită rezervație arheologică.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

Ar fi multe de povestit în legătură cu istoria acestor cercetări recente, de la entuziasmul stopării distrugerii sitului respectiv, la frumusețea ruinelor dezvelite (care în multe cazuri au fost descoperite într-o bună stare de conservare) și la identificarea apartenenței sale la Palatul guvernatorului. Din păcate, pe măsura trecerii anilor, situl în discuție a pierdut interesul comunității științifice și al autorităților locale. Fondurile alocate pentru continuarea în ritm susținut a cercetărilor arheologice, au fost mult diminuate, ca și motivația pentru ca ele să fie puse în valoare. Totodată, elementele constructive descoperite, supuse intemperiilor și vandalizării umane, au fost grav afectate.

Broșura de prezentare a sitului, ca și expoziția organizată, urmăresc să aducă din nou în atenție acest sit arheologic – **singura parte păstrată din Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum**. În partea europeană a Imperiului roman, sunt puține astfel de complexe descoperite și mult mai puține păstrate. Este vorba de *praetorium consularis* de la *Aquincum* (Budapesta, Ungaria), de cel din *Colonia Claudia Ara Agrippinensis* (Köln, Germania) și *Carnuntum* (Petronell, Austria). Dintre acestea, numai cel de la Köln a fost parțial păstrat în subsolul Primăriei și a devenit un muzeu de sit.

De ce trebuie să integrăm ruinele de pe str. Munteniei în peisajul istorico-arheologic al orașului Alba Iulia? Pentru că este un **monument unicat la scara provinciei Dacia și printre puținele cunoscute și păstrate în lume**. Împreună cu efortul amplu de punere în valoare a Cetății Vauban și a vestigiilor arheologice anterioare acesteia (*porta principalis dextra* a castrului legiunii a XIII-a Gemina, părți ale fortificației medievale) și de creare a atmosferei specifice perioadei habsburgice, integrarea unei părți a Palatului guvernatorului Daciei romane în circuitul de vizitare nu ar face decât să mărească valoarea istorico-turistică a orașului Alba Iulia. Prin propunerea inserată mai jos, ca acest complex arheologic să devină un muzeu de sit – sau un Centru cultural de artă și arheologie, cum se va vedea în proiectul de arhitectură pe care vi-l supunem atenției – monumentele antice, ca și al celor medievale și moderne păstrate în oraș, ar mări șansele ca în viitorul nu prea îndepărtat, ca orașul Alba Iulia, precum altădată anticul Apulum, să devină capitală culturală europeană.

Scurtă incursiune în istoria Daciei romane și a Apulum-ului

Imperiul roman a atins maxima sa expansiune în secolul al II-lea p. Chr., când a inclus și Dacia printre cele 44 de provincii care îl constituiau. Cuprinzând practic toată lumea civilizată cunoscută în acel moment, de la Eufrat în Britannia și de pe linia Rhinului și a Dunării până în Africa de nord, acest Imperiu își găsea expresia unității sale prin persoana împăratului. Întrucât acesta nu putea fi prezent în toate provinciile care alcătuiau vastul său Imperiu, unitatea administrativă a acestui imens teritoriu era asigurată de guvernatorii imperiali. Aceștia din urmă erau reprezentanții împăratului în provincii, ei ducând la îndeplinire decretele imperiale valabile pentru tot Imperiul roman și veghind totodată la respectarea legilor.

Acești guvernatori aparțineau nobilimii senatoriale de la Roma și erau desemnați personal de împărat, care desigur îi prefera pe cei din familii aflate în bune relații cu curtea imperială. Pentru a accede la o asemenea funcție, trebuia parcursă o lungă carieră profesională (*cursus honorum*). Aceasta presupunea serviciu în diferite provincii, cu posturi civile și militare. Cele din urmă erau necesare deoarece guvernatorul era și comandantul suprem al trupelor staționate în provincie.

Începând cu mijlocul secolului al II-lea p. Chr., când frontierele Imperiului roman sunt atacate în repetate rânduri de popoarele barbare, se acordă din ce în ce mai multă importanță aptitudinilor militare ale persoanelor ce urmau să fie desemnate ca și guvernatori, în detrimentul relațiilor de familie. Mult mai târziu, acestea nu vor mai juca nici un rol în alegerea guvernatorilor provinciilor. În a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr., împăratul Gallienus a modificat radical, printr-un decret imperial, modul de recrutare al guvernatorilor: a exclus de la comandamentul militar aristocrația de la Roma, adică ordinul senatorial, favorizând astfel ordinul cavalerilor. Datorită importanțelor lor prerogative, anumiți guvernatori au putut în momente de cumpănă, să uzurpe puterea sau chiar să acceadă la tronul imperial.

Dacia a devenit provincie a Imperiului roman în timpul împăratului Traian (98-117 p. Chr.), ea fiind organizată ca o provincie unitară, cu capitala la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. În timpul successorului său, Hadrian (118-138 p. Chr.), din rațiuni de securitate, determinate de atacuri ale sarmaților (inclusiv de răscoale ale dacilor din provincia nou cucerită și de atacuri ale dacilor liberi), provincia va fi împărțită în trei, fiecare cu propria capitală: Dacia Porolissensis (cu capitala la Napoca), Dacia Superior (Apulum) și Dacia Inferior (Romula). Întrucât în provincie se afla în acel moment o singură legiune, a XIII-a Gemina, care își avea garnizoana la Apulum, guvernatorul, care era și comandantul legiunii, își avea sediul aici. Deocamdată nu există evidențe clare legate de existența unui sediu oficial al guvernatorului, separat de cel al legiunii menționate, acesta exercitând jurisdicția civilă atât la Apulum, cât și la Sarmizegetusa. În timpul împăratului Marcus Aurelius (161-180 p. Chr.), situația politică și administrativ-militară a provinciei se schimbă. Ca urmare a reformelor militare și administrative din 168-169 p. Chr., determinate de atacurile triburilor germanice (marcomanii și aliații lor), comanda militară a provinciei a fost unificată din nou și a fost pusă sub conducerea unui guvernator de rang consular (înalt demnitar roman care putea comanda două legiuni, în Dacia fiind adusă la această dată și legiunea a V-a Macedonica, cu sediul la Potaissa). Dacia rămâne cu trei circumscripții financiare (Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis și Dacia Malvensis), conduse de câte un procurator financiar, provenit din ordinul evestru. Armata avea însă o comandă unitară, exercitată de un guvernator consular, al cărui sediu se afla la Apulum. Sarmizegetusa rămâne sediul procuratorului financiar al Daciei Daciei Apulensis și este locul în care se găsea altarul Romei și al lui Augustus și unde se reunea ansamblul

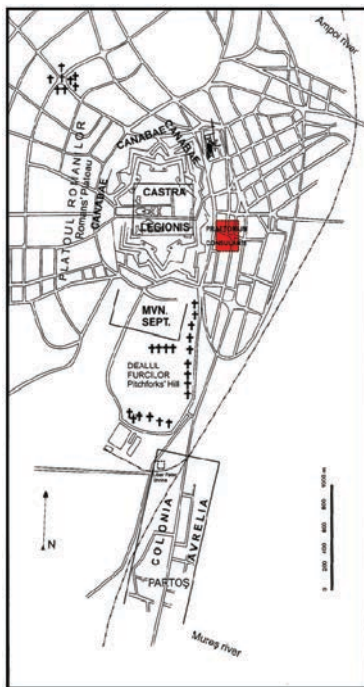
O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

provincial (*Conciulium trium Daciarum*), care avea ca principală atribuție celebrarea cultului imperial în numele tuturor comunităților din provincie. Însă comanda militară și politică se concentrează la Apulum, ce devine în acest fel o veritabilă capitală a provinciei.

Din acest moment, evidențele epigrafice și cele arheologice probează existența la Apulum a unui edificiu complex, așa cum trebuie să fi fost Palatul guvernatorului consular al celor trei Dacii.

Apulum-ul este o așezare de prim rang a Daciei romane, după a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. devenind unul dintre cele mai mari centre urbane ale provinciei. După cucerirea Daciei de către romani, Apulum-ul devine sediul legiunii a XIII-a Gemina, care va staționa aici până la abandonarea provinciei în timpul împăratului Aurelian (271 p. Chr.). Garnizoana sa se află actual sub cetatea medievală, care a reutilizat elementele ei de fortificație. La rândul ei, aceasta a fost încorporată de fortificația habsburgică de tip Vauban, construită la începutul secolului al XVIII-lea.

În jurul castrului legiunii a XIII-a Gemina a existat așezarea civilă, denumită *canabae*, în care locuiau familiile soldaților și comercianți, artizani etc. În afara acestora, în zona actualului cartier Partoș, s-a dezvoltat unul dintre orașele romane de la Apulum – *colonia Aurelia Apulensis*, în timp ce pe Dealul Furcilor s-a aflat celălalt oraș roman cunoscut pe teritoriul actual al Albei Iulii – *municipium Septimium Apulense*. Rapida dezvoltare a centrului urban de la Apulum a fost favorizată de următoarele elemente: prezența militară a unei unități de elită a armatei romane (legiunea a XIII-a Gemina), apropierea de minele de aur de la *Alburnus Maior* (Roșia Montană), potențialul economic al văii Mureșului și amplasarea sa pe traseul drumului imperial roman.

Officium consularis (cancelaria guvernatorului)

Officium consularis constituia cancelaria guvernatorului, respectiv totalitatea aparatului funcționăresc aflat la dispoziția celui mai înalt demnitar al provinciei.

Mai mult de două treimi din personalul folosit în cancelaria guvernatorului se ocupa de probleme militare și numai cealaltă treime, de administrația civilă a provinciei. De altfel, cea mai mare parte a personalului din staff-ul guvernatorului era constituit din militari (ofițeri ai legiunilor), dar și din juriști, ingineri, medici etc. Această disproporție se explică prin faptul că așezările care aveau rang de orașe (*municipium și colonia*) se bucurau de autonomie administrativă și nu depindeau de guvernator în rezolvarea problemelor precise, curente.

În cadrul cancelariei guvernatorului, numerosul său aparat administrativ/funcționăresc era împărțit pe mai multe secțiuni, în funcție de specializare: secțiunea administrativă, cea juridică, serviciile secrete, departamentul însărcinat cu întocmirea și păstrarea actelor oficiale etc.

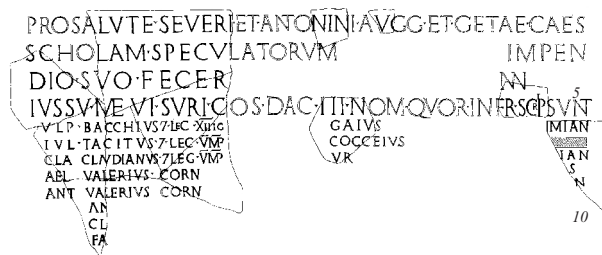
Secțiunea administrativă (*officium cornicularium*) reprezenta, ca număr de personal, mai mult de jumătate din staff-ul guvernatorului. Era compusă din trei *cornicularii* (un fel de șefi de birou) și dintr-un număr mare de subordonați ai acestora. Unul dintre ei se ocupa de problemele civile ale provinciei, iar ceilalți doi - de cele militare. Rolul lor era extrem de important în cadrul cancelariei guvernatorului, ei putând să-l înlocuiască pe acesta pe perioada absenței (de aceea *officium consularis* apare de multe ori în inscripții ca *officium cornicularium*).

Secțiunea juridică era constituită de asemenea din trei persoane – *commentarienses* – cu separarea atribuțiilor civile de cele militare. Cei mai competenți juriști sunt însă *speculatores*. Ca și *commentarienses*, ei aveau propria lor asociație (*schola speculatorum*), unde învățau legile referitoare la dreptul penal. Însă numai guvernatorul era cel care putea să judece și să pronunțe pedeapsa capitală. Acest lucru se desfășura într-un cadru oficial, în amfiteatru.

La Apulum, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate de Adalbert Cserni la Palatul guvernatorului, a fost descoperită o placă de marmură fragmentară, pusă de ofițeri din staff-ul guvernatorului. Este vorba despre construirea unei *schola speculatorum* (sala de reuniune a acestor *speculatores*, care avea un caracter sacru), făcută pe cheltuiala unor ofițeri din staff-ul guvernatorului, la ordinul lui Mevius Surus, guvernator consular al celor trei Dacii, care a condus provincia între anii 198-199 p. Chr. Dintre ofițerii care au contribuit la construirea edificiului în discuție, s-au păstrat numele a 20 de *speculatores* (câte 10 din legiunea a XIII-a Gemina și alți 10 din legiunea a V-a Macedonica), precum și numele a doi *cornicularii* din aceeași cancelarie a guvernatorului, respectiv Aelius Valerius și Antonius Va(?).

Traducere: În onoarea celor doi împărați, Severus și Antoninus (Caracalla) (și a Cezarului Geta) s-a construit *schola speculatorum* pe cheltuiala lor... și din ordinul lui Mevius Surus, consular al celor trei Dacii (al căror) nume sunt gravate mai jos: Ulpius Bacchius, centurion din legiunea a XIII-a Gemina, Iulius Tacitus, centurion din legiunea a V-a Macedonica Pia, Claudius Claudianus, centurion din legiunea a V-a Macedonica Pia, Aelius Valerius, *cornicularius*, Antonius Va(?)...*cornicularius*, ..An..., ..Cl..., ..Fa..., ...Gaius..., ...Cocceius, ...Ur...,... Maximianus?..., ..., ...ianus, ...s, ...nus., ...

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

[Pro s]alute Severi [et Anto]nin[i A]ug[ustorum] et [[Getae] Caes[aris]]]
 Sc[ho]l[am]specu[latu]m [.....]impen-
 dio suofeceru[nt.....]NN[.....]
 iussu Me u[i] Suric[o(n)s]ularis] Dac[itarum] III In[om]ina ? quor[um] in[fr]a sc rip [ta] [sunt]
 Vlp[us] Bacchius[centurio] leg[ionis] XIII [...] Gaius [...]Max[imian]us
 G[eminae]
 Iul[us] Tacitus[centurio] leg[ionis] V [...] Cocc[ei]us [[---]]
 Clau[dius] Clau[dius] dianus[centurio] leg[ionis] V [...] Vr [---] [...]ian[us]
 M[acedonicae] p[ra]e[fa]c[t]ae
 [A]el[ius] Valerius corn[icularius] [...] [...]s
 [?] An[t]o[nius] Val[erius] corn[icularius] [...] [...]n[us]
 [...]An[---] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s
 [...]Cl[---] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s
 [...]Fa[---] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s
 [...] [...] [...]s

În eşalonul inferior se aflau *beneficiarii consularis*. Ei controlau administrația publică și gestiunea finanțelor, atât în cadrul cancelariei guvernatorului, cât și prin deplasarea în alte locații. În timpul unei deplasări oficiale, ei călătoreau într-un car tras de doi cai, în timp ce în fața lor era o ștafetă care purta insignele oficiale fixate pe o lance. Ei dispuneau de un birou permanent în vămile cărora le asigurau controlul financiar. Tot ei erau cei care, conform statutului lor, erau însărcinați cu ridicarea unui altar pentru a face sacrificii într-un loc cu un edificiu de cult (sanctur, templu) relevant pentru districtul teritorial de care răspundeau. O asemenea activitate pare că a îndeplinit și Iulius, *beneficiarius consularis*, care a pus o placă votivă de marmură în cinstea lui Pan, unul dintre acoliții lui Liber Pater, în sanctuarul divinității de la Apulum.

Tot în secțiunea juridică a *officium consularis* se găseau și *questionarii* sau *interrogatorii*, ca și călăii și plutonul de execuție.

O altă categorie de funcționari din cancelaria guvernatorului era reprezentată de *exceptores*. Ei erau cei care aveau ca atribuții înregistrarea și transmiterea ordinelor superiorilor.

La Apulum, în anul 1962, în timpul săpăturilor arheologice efectuate pentru săparea unei fundații pentru un nou local al Căminului de ucenici de pe str. Octavian Goga nr. 11, respectiv tot în zona în care s-au descoperit vestigii aparținând Palatului guvernatorului, a fost descoperit un altar votiv fragmentar, dedicat zeiței Minerva Augusta, de către șase *exceptores consularis*. Altarul respectiv are inscripție pe două fețe – pe una se află dedicația către zeitatea menționată, care apare cu epitet imperial, iar pe fața laterală dreaptă se află lista fragmentară a celor șase dedicanți. Ea atestă, pentru prima oară în provincia Dacia, prezența unor asemenea funcționari în staff-ul guvernatorului consular de la Apulum. Importanța ei este cu atât mai mare cu cât este a doua inscripție, după o alta similară descoperită la Roma, în care este menționată această categorie de funcționari din *officium*-ul guvernatorului. Inscripția a fost datată la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr.

[...]tinus
 [...]ssianus
 [...]ssianus
 [...]F]lorus
 [...]Seu]erus
 [...]Vale]ns
 [...] ♡

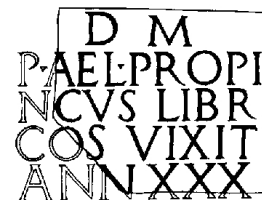
PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Serviciile secrete – erau exercitate de specialiști, numiți *frumentarii*, care activau de asemenea în cancelaria guvernatorului. Ei se bucurau de un prestigiu mai mare decât ceilalți membri ai cancelariei prezentați anterior deoarece asigurau menținerea ordinii și un serviciu de curierat. Sunt persoanele socotite cele mai de încredere, cărora li se încredințau transmiterea noilor ordine și a mesajelor schimbate cu vârful ierarhiei imperiale și provinciale.

Tot în cadrul acestei secțiuni activau și *interpretes* – interpreții, de care era mare nevoie pentru a gestiona problemele de politică externă ale unei provincii de graniță cum era Dacia.

Cancelaria guvernatorului dispunea și de arhive, în care lucrau *librarii*, care asigurau funcționarea continuă și corectă a acesteia. Funcționarii care furnizau acte oficiale erau organizați de fapt în trei clase – *librarii, exactes, exceptores* – care corespundeau la trei categorii ierarhice și de salarizare.

Cunoaștem numele mai multor *librarii* care a activat în arhiva cancelariei guvernatorului. Unul dintre ei este Publius Aelius Propi(n)cus, *librarius consularis*, care a murit la numai 30 de ani, fapt cunoscut dintr-o inscripție funerară.

Efectivul cancelariei guvernatorului Daciei romane. Pe baza izvoarelor istorice și epigrafice este cunoscut faptul că *officium*-ul unui guvernator de rang consular (care conducea o provincie în care staționau două legiuni, cum este cazul Daciei) avea un efectiv de 200-300 de funcționari. Aceștia erau: 3 *cornicularii*; 3 *commentarienses*; 20 *speculatores*; circa 60 *beneficarii*; 20 *quaestores*; 2 *haruspices*, la care se adaugă un *princeps praetorii* (ofițer desemnat de guvernator să îi conducă pe *officiales* – funcționari) cu ajutoarele sale, *notarii, librarii, interpretes, immunes consularis, questionarii* etc.

Singulares (Garda guvernatorului)

Protecția guvernatorului și a staff-ului său era asigurată de o trupă compusă din gărzii de corp - *equites singulares* (călăreți, similari cavaleriei din legiuni) și *pedites singulares* (pedestrași). Ei erau recrutați din trupele auxiliare ale provinciei și repartizați la cartierul general al guvernatorului, unde formau *numeri* proprii (*numerus* era o formație alcătuită din trupe neregulate, auxiliare, în care, spre deosebire de legiuni, activau soldați care nu erau cetățeni romani). Este posibil ca efectivul celor doi *numeri* în care era organizată garda guvernatorului să fie de câte 240 de soldați fiecare. Trupele în discuție erau bine remunerate. După 2-3 ani de serviciu în formația care asigura escorta și paza guvernatorului, soldații respectivi reveneau la trupele de origine, unde își continuau activitatea militară. Acest fapt este cunoscut din inscripții, unde soldații respectivi menționează serviciul pe care l-au desfășurat în garda guvernatorului.

Disponem de un număr însemnat de ștampile ale trupelor aparținând gărzii guvernatorului, pe toate categoriile de material tegular descoperite la construcțiile care constituiau reședința acestuia: țigle și olane de acoperiș, cărămizi de diferite forme și mărimi. Acestea din urmă erau utilizate atât la construirea zidurilor, cât și pentru pavarea podelor camerelor sau la realizarea stâlpilor instalațiilor de încălzire.

Cele mai numeroase ștampile sunt cele ale trupei de pedestrași din garda guvernatorului, care apar imprimate în diferite variante: P·SIG· COS *p(edites) si(n)g(ulares) co(n)s(ularis)*; P S C *p(edites) s(ingulares) c(onsularis)*;

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

PED SING *ped(itēs) sing(ularēs)*; PED SIN *ped(itēs) sin(gularēs)*; PED S *ped(itēs) s(ingularēs)*; P SIN *p(edites) sin(gularēs)*; P S *p(edites) s(ingularēs)*. Relativ frecvente sunt și ștampilele formației de luptă în care erau organizate trupele guvernatorului – *numerus singularium* – de asemenea cu câteva variante: N SING *n(umerus) sing(ularium)* sau numai SINGVL (*singul(ares)*). Mai rare sunt, deocamdată, descoperirile de material tegular cu ștampila trupelor de cavalerie din garda guvernatorului: EQVIT SING *equit(es) sing(ularēs)*.

Materialele tegulare cu ștampila trupelor care constituiau garda guvernatorului de la Apulum nu au fost găsite pe nici un alt sit de pe teritoriul orașului, ci numai în reședința acestuia, descoperirile de acest tip fiind un argument solid în atribuirea vestigiilor dezvelite Palatului guvernatorului.

Praetorium consularis (Palatul guvernatorului)

1. Date generale

Palatul guvernatorului servește ca sediu oficial al administrației provinciale romane, fiind de fapt o combinație între o instituție publică de prim rang în provincie și reședința privată a guvernatorului.

Din punct de vedere funcțional, Palatul guvernatorului era constituit dintr-o aripă reprezentativă, oficială, unde guvernatorul primea delegații străine sau alți oficiali; dispunea de o basilică, unde guvernatorul își exercita atribuțiile juridice supreme (un fel de tribunal); de un secretariat, unde se înregistrau și de unde plecau toate actele oficiale; de camere de primire; de arhivă; de birouri ale staff-ului administrativ; de lăcașuri de cult pentru oficierea cultului imperial și al diferitelor divinități ale Pantheonului roman; de *scholae* și alte locuri de întâlnire pentru membrii cancelariei guvernatorului (*officium consularis*) și pentru *singulares* – garda care asigura paza guvernatorului; de curți interioare și porticuri pentru asigurarea circulației; de săli de baie pentru guvernator, familia sa și pentru personalul său; de magazii de depozitare (*horrea*), grajduri și alte anexe. Evident, o parte importantă a Palatului guvernatorului era ocupată de reședința sa privată.

2. Analogii din Imperiul roman - Palatul guvernatorului Panoniei Inferior de la Aquincum

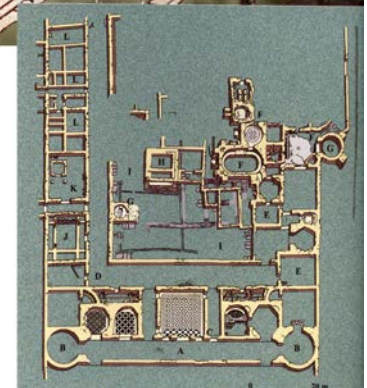
Din partea europeană a Imperiului roman sunt puține *praetoria* identificate arheologic, cele mai cunoscute fiind cele de la *Aquincum* (Budapesta, Ungaria), *Carnuntum* (Petronell, Austria) și *Colonia Claudia Ara Agrippinensis* (Köln, Germania).

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Cea mai bună analogie pentru Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum este edificiul similar descoperit la Aquincum. Acest oraș a devenit sediul guvernatorului Pannoniei Inferior (o parte a Ungariei de astăzi) în anul 106 p. Chr., în timpul împăratului Traian. Vestigiile Palatului guvernatorului au fost descoperite la Óbuda, pe o insulă a Dunării, care se găsea în apropierea castrului legiunii a II-a Adiutrix de la Aquincum. Primele ruine au fost semnalate la mijlocul secolului al XIX-lea, dar primele săpături sistematice au fost făcute în 1941-1942, apoi, într-o formă extinsă, între 1950-1956, ele continuând abia în anii 90 ai secolului trecut.

Palatul guvernatorului de la Aquincum a fost ridicat la începutul secolului al II-lea p. Chr., a suferit transformări la începutul perioadei severice și o extindere în secolul al III-lea p. Chr.

Edificiul central cu două nivele acoperea o suprafață de 14 400 m². El era înconjurat de ziduri, având o intrare pe latura de sud. Fațada principală era orientată spre est, către barbarii de peste graniță. În față, pe partea stângă a Dunării, o contragardă asigura trecerea fluviului. Intrarea principală în Palat, aflată pe latura estică, se realiza printr-o scară care urca din portul amenajat în golful interior al insulei. Latura estică a edificiului avea două etaje. Aici se afla partea oficială a Palatului guvernatorului, fiecare dintre sălile de primire dispuse de-a lungul fațadei principale deschizându-se către un portic și având paviment din mozaic. Aripa de nord a Palatului adăpostea reședința privată a guvernatorului și a oaspeților de rang înalt. Ea cuprindea și băile, a căror piscină a fost decorată cu un mozaic policrom reprezentând o scenă marină.

În curtea interioară a Palatului se găsea un sanctuar dedicat cultului imperial. În apropierea acestuia a fost găsită statuia în mărime naturală a unei împărătese din dinastia Severilor, reprezentată ca zeița Fortuna-Nemesis.

Se pare că Palatul guvernatorului Pannoniei Inferior de la Aquincum a fost brusc evacuat în ultimele decenii ale secolului al III-lea p. Chr., din cauza unor inundații. În cursul secolului al IV-lea, Palatul a fost mutat de pe insulă pe un teren mai sigur, situat în spatele castrului legiunii a II-a Adiutrix.

Praetorium consularis de la Apulum

1. Amplasamentul Palatului guvernatorului de la Apulum

Palatul guvernatorului consular al celor trei Dacii (*praetorium consularis*) este situat la est-sud-est de castrul legiunii a XIII-a Gemina, acolo unde se realiza joncțiunea dintre drumul imperial care lega Apulum-ul de cele mai importante orașe ale Daciei romane, și prelungirea rutei nord-sud, prin care se ajungea în castrul legiunii menționate (fig. 1).

Actual, o parte a sediului guvernatorului se află pe str. Munteniei, în imediata vecinătate a centrului administrativ al municipiului Alba-Iulia.

- ❶ Săpături arheologice Adalbert Cserni (1888-1908)
- ❷ Săpături arheologice Ion Berciu, Alexandru Popa (1943, 1962)
- ❸ Săpături arheologice Viorica Rusu-Bolindeț (1992-2003; 2007-2011)

2. Cercetările arheologice anterioare

a. Săpăturile arheologice efectuate de Adalbert Cserni (1888-1908)

„Este a treia iarnă de când mă ocup aproape zinic cu săpăturile; îmi petrec mult timp acolo printre martorii muți cari au rămas din viața romană liniștită de mult de tot, printre urmele zidurilor băii romane, pe pardoselele de mozaic. **Cunosc deja și îmi este dragă aici fiecare palmă de pământ...** Visez și mă gândesc la un trecut mai frumos, și în închipuirea mea văd fața serioasă, veselă a romanilor...adâncit în gândurile mele, văd trecutul îmbinându-se cu prezentul” (A. Cserni, ATE, IV, 1891, p. 15).

Primele săpături arheologice care au dus la dezvelirea complexului arheologic reprezentat de sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii au fost făcute de Adalbert Cserni, primul director al Muzeului din Alba Iulia. Majoritatea fondurilor au fost oferite de *Societatea de istorie, arheologie și științe naturale din Comitatul Alba Inferioară*, înființată în anul 1886. În intervalul 1888-1908, acesta a efectuat 17 campanii de săpături, în urma cărora a dezvelit o suprafață de aproximativ 13 000 m², într-o zonă situată pe atunci în glaciș-ul fortificației austriece, la circa 130 m spre est de „zidul cel mai sudic al cetății” (în prezent, zona aflată la circa 150 m sud de actuala biserică reformată de la B-dul Regele Ferdinand I până la fosta Fabrică de spirt). Adalbert Cserni a descoperit atunci un vast edificiu, pe care l-a denumit „marile therme” (băi) romane de la Apulum, datorită numărului mare de camere dotate cu bazine și cu instalații de încălzire.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Pasionatul arheolog a publicat rezultatele cercetărilor sale arheologice în *Anuarul Muzeului Societății de istorie, arheologie și științe naturale* (Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet tizenharmadik évkönyve = ATE). Aici, pe lângă prezentarea științifică a ruinelor dezvelite, a oferit publicului larg informații esențiale privind băile romane (modul lor de funcționare, tehnica de construcție utilizată etc), precum și asupra obiceiurilor romanilor. Totodată, a permis publicului să viziteze, pentru câteva zile, ruinele impresionante descoperite în cursul unei campanii arheologice. În acest mod a încercat să sensibilizeze opinia publică în vederea obținerii de fonduri pentru continuarea cercetărilor. Totodată, a făcut apel la locuitorii orașului Alba Iulia ca ruinele să nu mai fie distruse intenționat. A vizitat marile muzee din Europa și cele trei mari situri arheologice, care la vremea respectivă aveau descoperiri de excepție, precum Pompei, Carnuntum, Aquincum. Pe ultimul sit amintit, pe care l-a vizitat în toamna anului 1890, a constatat că metodele de săpătură utilizate sunt aceleași, că descoperirile arheologice sunt la fel de impresionante, dar constata cu amărăciune că acolo fondurile destinate cercetărilor sunt foarte mari, datorită sprijinului statului. Tot cu amărăciune observa că la Aquincum ruinele sunt păstrate în vederea constituirii unui muzeu de sit, spre deosebire de Alba Iulia, unde, după dezvelire, ele au trebuit să fie astupate din lipsa fondurilor și a unui plan instituțional privind prezervarea ruinelor.

„...Am avut norocul să cercetez personal săpăturile făcute la Aquincum....Cu acest prilej, din compararea săpăturilor m-am liniștit văzând că procedeul meu urmat aici la săpăturile de la Apulum nu se deosebește cu nimic de cel de la Aquincum; doar atât că acolo cauza a fost încurajată de bogata capitală și reședință (Budapesta), pe când la noi, asociația noastră dispunând de o forță materială neînsemnată, trebuie să lupte neîncetat cu tot felul de greutăți.

Împrejurarea aceasta produce și starea mai favorabilă de la Aquincum, în urma căreia urmele clădirilor descoperite rămân deschise, și chiar în unele locuri se reconstruiesc, iar porțiunile mai valoroase sau mai fragile sunt acoperite cu barăci din lemn, **pe când la noi urmele romane descoperite pe teren strein se distrug și din cauza aceasta mi se strânge deseori sufletul.** Dar eu nici cu cea mai mare bunăvoință nu pot ajuta singur acest rău. De s-ar găsi un om, care să poată crea ceva într-un fel oarecare, pentru a se putea salva de la pierire aceste urme romane.” (A. Cserni, ATÉ, V, 1891, p. 31).

Totodată, el a purtat o corespondență constantă cu cele mai mari somități ale Europei în domeniul epigrafiei și al istoriei și arheologiei antice: Theodor Mommsen, Alfred von Domaszewsky, Iulius Jung, Janos Hampel, Michael Ackner și Gabriel Finaly. Toți au apreciat senzaționala descoperire de la Apulum și calitatea săpăturilor arheologice făcute de Adalbert Cserni. Mai mult, același neobosit arheolog albaulian a colaborat la monumentală lucrare internațională *Corpus Inscriptionum Latinarum*, unde a oferit spre publicare inscripțiile și ștampilele de pe materialele tegulare descoperite atât pe situl amintit, cât și din întregul Apulum și din împrejurimi.

Revenind la descoperirile făcute de Adalbert Cserni la sud-est de glaciș-ul cetății austriece, vestigiile respective reprezintă o parte importantă a Palatului guvernatorului consular al celor trei Dacii. Identificarea ruinelor dezvelite de Bela Cserni ca fiind sediul oficial al guvernatorului provinciei a fost făcută recent de către Ioan Piso și Alexandru Diaconescu, pe baza inscripțiilor dedicate guvernatorilor de ofițeri și subofițeri din staff-ul său, precum și după numărul impresionant de ștampile pe materiale tegulare, în care apare numele trupelor însărcinate cu paza guvernatorului.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

În ceea ce privește definirea funcționalității clădirilor descoperite de arheologul albaiulian, este posibil ca acesta să fi dezvelit atât sediul oficial al guvernatorului, cât și locuința privată a acestuia. În partea oficială a Palatului guvernatorului de la Apulum se aflau: birourile ofițerilor și subofițerilor din staff-ul său; temple închinat unor divinități romane (pe baza inscripțiilor și a obiectelor de cult descoperite este posibil să fi fost dezvelite edificii de cult dedicate zeițelor Minerva, Nemesis, Epona, probabil un *Serapeum*); camere destinate activităților economice etc.

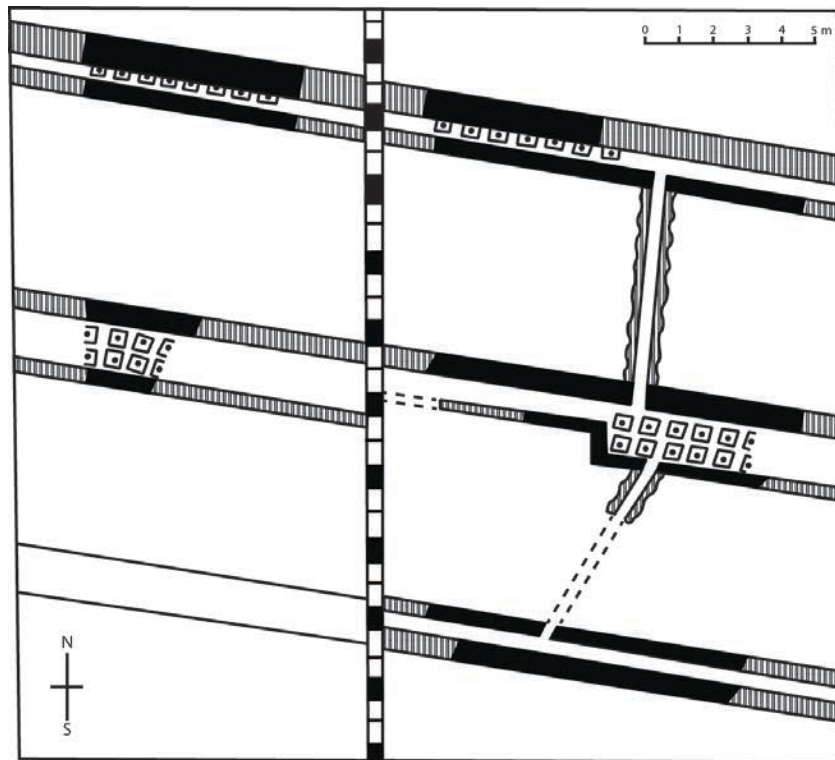
În ceea ce privește reședința privată a guvernatorului – este posibil ca Adalbert Cserni să fi descoperit băile care erau folosite atât de guvernator și familia sa, cât și de către personalul aflat în subordinea lui. De altfel, pe măsura extinderii săpăturilor arheologice, Adalbert Cserni, care a definit inițial ruinele ca fiind „marile *thermae* de la Apulum”, a încercat să nuanțeze interpretarea descoperirilor făcute, susținând atât existența unui complex termal (situat în zonă central-vestică a sitului), cât și a unor edificii publice sau case particulare (în partea nordică) și a unor temple (în zona nord-estică) etc. Nu a identificat însă vestigiile pe care le-a dezvelit cu atâta pasiune ca fiind Palatul guvernatorului.

b. Săpăturile arheologice efectuate de Ion Berciu și Alexandru Popa (1943, 1962)

Ca urmare a săpăturilor arheologice efectuate de Ion Berciu și Alexandru Popa, au fost descoperite părți din același complex la nord, nord-est și nord-vest de săpăturile lui Adalbert Cserni: de-a lungul căii ferate Alba Iulia-Zlatna (1943) și pe locul de amplasament al actualului Colegiu economic „Dionisei Pop Marțian” de pe str. Octavian Goga nr. 11 (1962).

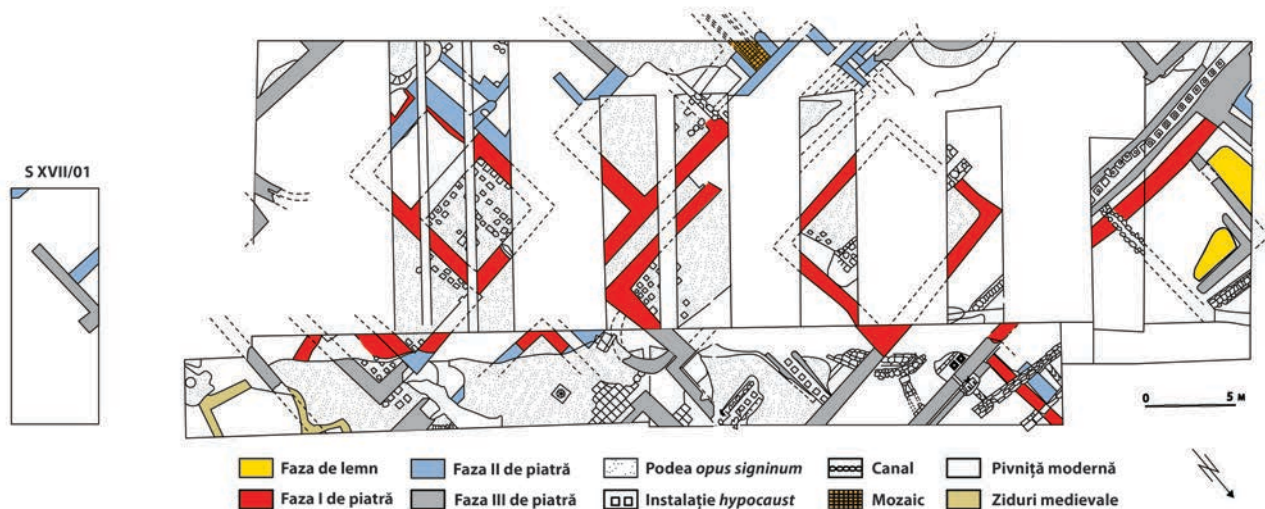
Arheologii albaiuleni au descoperit în zona situată la nord de săpăturile lui Adalbert Cserni ruinele unui ansamblu de clădiri, dezvelite pe o suprafață mult mai mică, de aproximativ 400 m². Printre acestea se remarcă un edificiu de proporții impresionante, alcătuit din mai multe încăperi decorate cu tencuială pictată cu nuanțe de roșu pompeian. Ele erau prevăzute cu scări impozante de marmură și dotate cu instalații de încălzire. Pe baza unei inscripții dedicate Minervei de șase subofițeri din staff-ul guvernatorului – *exceptores consularis* – precum și a ștampilelor cu numele trupelor însărcinate cu paza guvernatorului de pe materialul tegular (*pedites singulares, numerus singularium*) - Ion Berciu și Alexandru Popa au afirmat că edificiile respective sunt o parte a Palatului guvernatorului. Ei nu au făcut însă legătura între descoperirile lor și vastul complex dezvelit de Adalbert Cserni, pe care l-au numit în continuare „thermele romane de la Apulum”.

3. Cercetările arheologice de pe str. Munteniei (1992-2003; 2007-2011)

Cercetările arheologice de pe str. Munteniei se situează la circa 50-100 m sud și sud-est de săpăturile efectuate de Adalbert Cserni și la 100 m vest de descoperirile făcute de Ion Berciu și Alexandru Popa în 1943 și 1962. Clădirile monumentale, ca și materialele arheologice descoperite dovedesc faptul că ele aparțin Palatului guvernatorului consular al celor trei Dacii.

Din momentul primelor săpături arheologice și până în prezent au fost cercetate 16 secțiuni și 3 casețe, suprafața săpată fiind de aproximativ 850 m².

a. Săpăturile arheologice din perioada 1992-2003

Cercetările arheologice de pe str. Munteniei au debutat în anul 1992, când a fost stopată distrugerea totală a ruinelor de către o firmă de construcții care intenționa construirea unui bloc de locuințe. Aceasta a excavat o suprafață de 60 x 18 m până la adâncimea de -2,25-2,50 m, producând distrugerii incalculabile din punct de vedere istorico-arheologic. Au fost distruse atunci numeroase clădiri romane care aveau podelele pavate cu elemente ceramice, cu cărămizi, marmură și chiar mozaicuri, care erau dotate cu instalații de încălzire, canale pentru aducțiunea/evacuarea apei, care aveau pereții placați cu marmură sau decorați cu tencuială pictată policromă etc. De asemenea, au fost distruse și vestigii care au aparținut altor epoci istorice (postromană, medievală, premodernă, modernă). Pământul provenit în groapa excavată a fost transportat de-a lungul căii ferate Alba Iulia-Teiuș, pe locul actualei centuri a orașului Alba Iulia.

Săpăturile arheologice întreprinse în intervalul 1992-2003 de către un colectiv alcătuit din specialiști ai Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca și ai Muzeului Național al Unirii din Alba-Iulia, condus de Viorica Rusu-Bolindeț, s-au concentrat asupra elementelor de construcție de pe cele patru laturi gropii excavate și a urmelor de clădiri romane rămase nedistruse de la baza acesteia. În primele trei campanii arheologice s-a stabilit stratigrafia generală și au fost puse în evidență principalele faze de locuire ale sitului. Pe laturile de nord, sud și vest au putut fi dezvelite părți ale unor încăperi romane de dimensiuni impresionante, în timp ce latura estică a fost mai puțin păstrată datorită faptului că aici a fost practicat drumul de acces pe unde au intrat excavatoarele, buldozerele și camioanele care au transportat pământul excavat.

Pe latura sudică au fost descoperite ruinele unor camere de mari dimensiuni aparținând ultimei faze de locuire romană, datate începând cu al doilea sfert al secolului al III-lea p. Chr.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

Dintre ele, s-a individualizat o încăpere care a avut pereții și podeaua plăcați cu marmură. Aceasta din urmă a fost așezată peste o cameră anterioară, care avea ca paviment un mozaic. Acesta era constituit din *tesserae* albe și negre și avea un chenar în formă de tablă de șah, alcătuit din același tip de elemente. Întrucât mozaicul a crăpat în antichitate, el nu a fost îndepărtat, ci a fost refolosit ca substrucție pentru podeaua camerei construite ulterior peste ea.

Pe aceeași latură a fost descoperită și o parte a unei camere absidate, la temelia acesteia fiind găsită *in situ* o țevă de plumb pentru aducțiunea apei.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Pe latura vestică a sitului, cercetările arheologice au dus la dezvelirea unei faze de lemn (au fost surprinși pereți de lemn tencuiți), precum și elemente de construcție aparținând celor trei faze de piatră ale sitului. Cea mai bine reprezentată este ultima fază de locuire romană, unde, pe lângă câteva colțuri de clădiri nedistruse prin excavare, a fost dezvelită o instalație de încălzire în forma unui canal. Aceasta avea un rând de stâlpi din cărămizi de formă circulară, care susțineau podeaua unei camere și asigurau circulația aerului cald. Instalația respectivă a fost dezvelită pe lungimea de 8,50 m, ea continuând atât spre vest, cât și spre nord-est.

De asemenea, s-au făcut cercetări arheologice pe fundul gropii excavate, unde au fost dezvelite alte camere, aparținând primei faze romane a sitului, datate începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Este vorba despre încăperi de formă pătrată sau rectangulară, dotate cu instalații de *hypocaust* (sistem de încălzire utilizat de romani, prin care se încălzeau pereții și podeaua locuințelor cu ajutorul aerului cald). Zidurile lor aveau fundațiile construite din pietre de râu prinse cu mortar.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

Începând cu anul 1998, pe latura nordică a complexului arheologic s-a putut face o extindere cu circa 2,30-3,50 m spre nord, într-o zonă nedistrusă prin excavare. Cu acest prilej au fost descoperite cinci camere, unele de mari dimensiuni, aparținând ultimei faze de locuire romană, datată începând cu al doilea sfert al secolului al III-lea p. Chr. Ele au refolosit ca substrucții elemente de construcție aparținând unor clădiri anterioare, în perioada menționată constatându-se o schimbare a planimetriei complexului reprezentat de Palatul guvernatorului, prin construirea unor camere de dimensiuni impresionante.

Astfel, încăperile în discuție aveau: zidurile constituite din pietre de calcar și din cărămizi; podele din *opus signinum* (mortar de foarte bună calitate, amestecat cu fragmente de cărămidă); instalații de *hypocaust*, care se întindeau pe întreaga suprafață a acestora sau numai pe o porțiune, sub formă de canale.

La una dintre încăperile din extremitatea vestică a laturii sudice au fost surprinse *in situ* toate elementele componente ale unei instalații de încălzire, de la podeaua pe care se așezau stâlpii constituiți din cărămizi (*pilae*-le de *hypocaust*), la cărămizile de mari dimensiuni care se așezau peste aceștia, pentru a asigura stabilitatea podelei de *opus signinum* (foarte rezistentă și foarte bună conducătoare de căldură) și la cărămizile cu patru proeminențe (*tegulae mammatae*) prinse între zid și tencuială, menite să asigure circulația aerului cald prin podea și prin pereții locuinței.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Pe aceeași latură de nord a mai fost descoperită o încăpere care are lungimea de 15 m, fiind cea mai mare dintre clădirile descoperite pe sit. Avea podeaua din *opus signinum*, pavimentată cu cărămizi mari, dreptunghiulare. Pe această podea a fost dezvelită și o gură de canalizare de formă pătrată, din calcar, care avea cioplit în centru un motiv floral. De asemenea, a fost descoperit și canalul care asigura evacuarea apei prin gura de canal menționată.

Atât fundul canalului care aparținea camerei descrise mai sus, cât și succesiunea de canalizări pe care am surprins-o pe aceeași latură sudică, spre vest, erau constituite din cărămizi ștampilate cu sigla legiunii a XIII-a Gemina și cu numeroase antroponime, precum și cu cea a trupelor însărcinate cu paza guvernatorului.

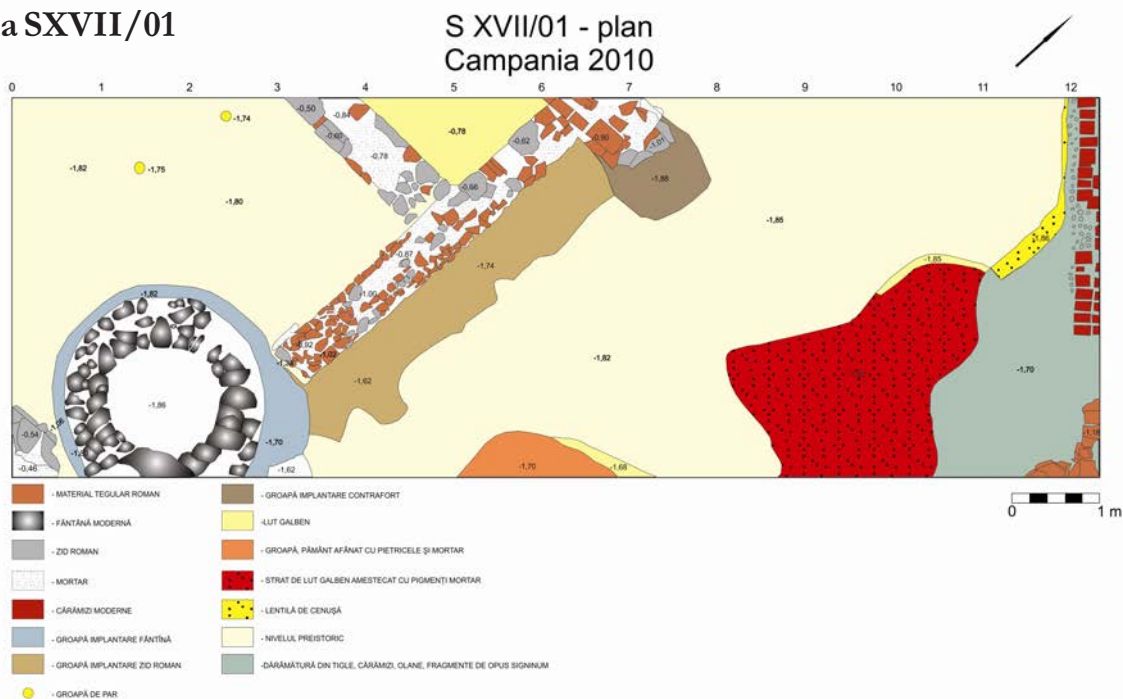
În anul 2001, s-a deschis o secțiune pe latura de est a sitului, cercetările acestea oprindu-se, din lipsa fondurilor, în anul 2003.

b. Săpăturile arheologice din perioada 2007-2011

Din anul 2007, săpăturile arheologice au fost reluate cu voluntari străini, apoi din anul 2008 au fost din nou alocate fonduri de la Ministerul Culturii și Cultelor. Totodată, Direcția Județeană pentru Cultură și Patrimoniul Național Alba ne-a asigurat sprijinul de specialitate și cel logistic necesar desfășurării cercetărilor arheologice.

În anul 2001 a fost deschisă o secțiune pe latura de est a rezervației arheologice - SXVII/01, iar în anul 2007, o alta - SXVIII/07, în extremitatea sudică a acesteia. Cercetarea vizează cunoașterea situației vestigiilor arheologice din zona situată în afara gropii excavate, elementele de construcție ale acesteia din urmă fiind dezvelite în campaniile precedente.

Secțiunea SXVII/01

Deocamdată a fost dezvelit numai un colț al unei clădiri romane în extremitatea sudică a secțiunii, având dimensiunile de 4,40 x 2,10 m.

Încăperea menționată continuă sub profilul vestic al secțiunii, în spațiul dintre latura vestică a acesteia și profilul estic al gropii excavate. Din clădirea menționată au fost descoperite deocamdată două încăperi, denumite convențional camerele 1 și 2.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Din prima dintre ele, camera 1, a fost dezvelit colțul de nord-est, cu dimensiunile de 2,10 x 1,50 m. Cele două ziduri din care este constituit colțul menționat au fost realizate în două tehnici diferite. Astfel, zidul orientat sud-vest–nord-est al clădirii, dezvelit pe o lungime de 2,10 m, a fost construit în tehnica *opus mixtum*, având preponderent asize din piatră, combinate din loc în loc și cu asize din cărămidă, legate cu mortar. Modul de construcție a acestui zid este foarte îngrijit, o modalitate similară de realizare fiind întâlnită atât la clădirea din colțul sud-vest al secțiunii SXVIII/07 (situată pe latura sudică a sitului), cât și în cazul construcțiilor aparținând ultimei faze de locuire romană dezvelite în groapa excavată.

Cel de-al doilea zid aparținând clădirii romane din colțul sud-vestic al secțiunii SXVII/01 este orientat nord-vest–sud-est și a fost descoperit pe o porțiune de 4,40 m, respectiv pe diagonală pe lățimea secțiunii. El reprezintă zidul perimetral nordic al clădirii romane descoperite în jumătatea sudică a secțiunii S XVII/01, fapt dovedit și de dezvelirea, în acest an, a unui alt zid, situat în colțul sud-estic al secțiunii, care ar putea compartimenta o altă încăpere a clădirii romane în discuție (camera 2). Tehnica sa de construcție este însă diferită de cea a zidului cu care formează colțul clădirii situate în jumătatea sudică a secțiunii SXVII/01. El pare să fi avut paramente din piatră, în timp ce în interior a fost realizat dintr-un amestec de materiale tegulare refolese prînse cu mortar, de la cărămizi la țigle și olane de acoperiș, *pilae* circulare de *hypocaust*, respectiv tuburi ceramice utilizate pentru conducerea aerului cald în pereții camerelor. Tehnicile diferite de construcție ale cele două ziduri descrise mai sus reprezintă două faze diferite ale clădirii romane surprinse în colțul sud-vestic al secțiunii.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

Secțiunea SXVIII/07

S XVIII/07

Au fost dezvelite două construcții aparținând ultimei faze de locuire a complexului (al doilea sfert al secolului al III-lea p. Chr.).

Clădirea romană situată în jumătatea de sud a secțiunii, are dimensiunile de 4,40 x 2,80 m. Este compusă din două camere, ale căror ziduri, construite în tehnica *opus mixtum* (cu rânduri alternative de pietre și cărămizi prinse cu mortar), sunt foarte bine conservate.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Are păstrată și o parte a podelei realizate din mortar amestecat cu bucăți de cărămidă (*opus signinum*), precum și gura unui cuptor (*praefurnium*) prin care se asigura încălzirea ei, precum și a unei camere învecinate, situate spre est.

Construcția romană din colțul nord-estic al secțiunii, având dimensiunile 4 x 2,50 m, are surprins numai un zid, restul clădirii întinzându-se înspre nord și est. Zidul dezvelit este și el construit în aceeași tehnică, *opus mixtum*, la realizarea lui fiind folosite foarte multe materiale tegulare fragmentare.

Au mai fost identificate: un colț de clădire aparținând celei de-a doua faze de locuire romană a sitului (sfârșitul secolului al II-lea-primul sfert al secolului al III-lea p. Chr.), ce continuă spre est, precum și fundația unui zid din pietre de râu prinse cu mortar, care se încadrează în prima fază de piatră a sitului (datată în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.).

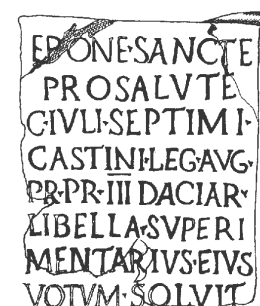
4. Materialele arheologice descoperite

Artefactele descoperite, atât în săpăturile anterioare, cât și în cele mai recente, sunt foarte variate. Astfel, au fost găsite inscripții puse de guvernatori ai provinciei sau de membri ai staff-ului în cinstea divinităților sau ale împăraților.

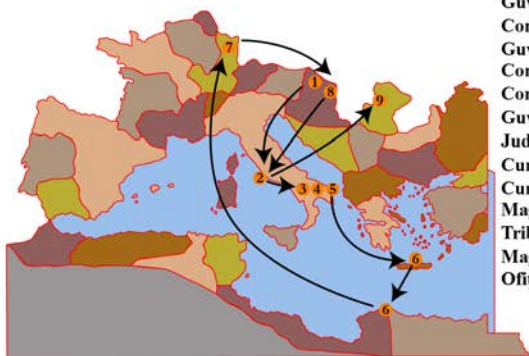
Între acestea, se remarcă o inscripție pusă în cinstea Eponei și a guvernatorului celor trei Dacii, Caius Iulius Septimius Castinus, de către Libella, șeful atelajelor sale. Divinitatea onorată era protectoarea cailor și a cavalerilor, ceea ce explică opțiunea dedicantului pentru Epona, dat fiind rolul pe care îl îndeplinea în cadrul staff-ului guvernatorului. În ceea ce îl privește pe Caius Iulius Septimius Castinus, datorită descoperirilor de inscripții din Pannonia Inferior – unde a îndeplinit funcția de guvernator între anii 208/209 - 212 p. Chr. – și din Dacia, unde a ocupat aceeași funcție între ?215-217 p. Chr., îi cunoaștem întregul *cursus honorum* (evoluția carierei sale profesionale). Acesta dovedește faptul că cei care erau desemnați ca locuitori ai împăratului în provincii (guvernatorii) trebuiau să parcurgă o îndelungată carieră militară și civilă pentru a primi o asemenea funcție, ce reprezenta astfel un fel de încoronare a întregii activități desfășurate în slujba Imperiului roman.

Traducere:

„În cinstea Eponei și pentru sănătatea lui Caius Iulius Publius Castinus, guvernator al celor trei Dacii. Libella, șeful atelajelor sale a îndeplinit făgăduința (făcută divinitații)“.

Cariera (*cursus honorum*) lui Caius Iulius Septimius Castinus, guvernator al Pannoniei Inferior între 208/209 – 212 și al celor trei Dacii între 215-217 p. Chr.

- Guvernator (*legatus Augusti*)
- Consul (*consul designatus*)
- Guvernator (*legatus Augustorum trium pro praetore*)
- Comandant de legiune (*legatus legionis*)
- Comandant al unui detașament militar (*dux vexillationum*)
- Guvernator (*proconsul*)
- Judecător (*iuridicus*)
- Curator al *viae*-i Salaria (*curator viae Salariae*)
- Curator al Aecalanum-ului (*curator Aecalanensium*)
- Magistrat însărcinat cu administrarea justiției (*praetor tutelarius*)
- Tribun al poporului (*tribunus plebis*)
- Magistrat cu atribuții financiare (*quaestor*)
- Ofițer (*tribunus militum*)

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

De asemenea, au fost descoperite părți ale unor statui din bronz aurit, bronz și marmură, de mărime naturală sau de dimensiuni mai mari, care au aparținut fie unor înalți demnitari romani, fie unor divinități (piciorul unei statui imperiale din bronz aurit; brațul și mâna unor statui din bronz; capul lui Apollo tip „Apollo din Belvedere”, ce a aparținut unei statui din marmură; bustul zeiței Diana din marmură; o statuie feminină fragmentară din calcar etc.).

Predominant însă (75%) este materialul tegular ștampilat - cărămizi, țigle, olane - care poartă sigla legiunii a XIII-a Gemina, însoțită de antroponime (nume de centurioni sau de meșteri care activau în cărămidăria unității militare). Lor li se adaugă un număr mare de ștampile ale trupelor speciale însărcinate cu paza guvernatorului: *pedites singulares* (pedestrași), *equites singulares* (cavaleri) și *numerus singularium* (numele generic al formației de luptă în care erau organizate gărzile guvernatorului). Ele au fost folosite, așa cum arătam mai sus, pentru construirea clădirilor care constituiau marele complex reprezentat de Palatul guvernatorului, după cum elemente de paviment ceramice, de forme și culori diferite au fost utilizate pentru realizarea unor frumoase podele ale încăperilor acestuia. În cercetările arheologice recente a fost descoperit și singurul mozaic cunoscut până acum pe sit – este vorba despre un mozaic realizat din *tessarae* albe și negre, care avea un chenar în formă de tablă de șah, cu aceeași combinație a elementelor în alb-negru.

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

De asemenea, au fost descoperite obiecte confecționate din os: ace de păr și de cusut, jetoane; din metal - bronz și argint: piese de echipament militar și de podoabă; din ceramică: lămpi, vase de lux (*terra sigillata*) și veselă utilizată în viața de zi cu zi; din sticlă: recipiente folosite pentru păstrarea parfumurilor și a medicamentelor etc.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Între piesele unicate din Dacia romană se numără două plăcuțe votive din argint, cu reprezentările zeilor Fortuna și Mercur, cu atributele lor specifice.

Totodată, nu lipsesc descoperirile monetare. Dintre acestea, se remarcă două tezaure monetare care însumează peste 500 de monede din argint și din bronz, tezaurizate din vremea Severilor până în timpul împăratului Aurelian.

5. Reconstituirea 3D a Palatului guvernatorului

De cele mai multe ori ruinele descoperite în urma unei săpături arheologice sunt fie îngropate la loc, fie demantelate, iar ca rezultat rămân doar niște planuri și fotografii a ceea ce a fost găsit, împreună cu informația științifică obținută de specialiști și destinată în principal acestora.

Așa s-a întâmplat și în cazul săpăturilor arheologice întreprinse de Adalbert Cserni între anii 1888-1908 la Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum, când, dintr-un ansamblu impozant de clădiri care au fost descoperite (vezi planul acestora la p. 15 a prezentei lucrări), după mai bine de 100 de ani ne-au rămas doar niște planuri desenate pe hârtie și câteva fotografii, nemaiputându-se nici măcar identifica pe teren poziția exactă a acestora. Aproape întreaga suprafață cercetată de către Cserni a fost acoperită ulterior cu case sau redată agriculturii. Aceste ruine s-au acoperit pentru totdeauna, nemaexistând șansa ca ele să fie vizitate și admirate vreodată.

Singura modalitate de a arăta publicului interesat aspectul impozant al acestora este oferită de tehnica nouă care a apărut în ultimele două decenii, și anume reconstituirea 3D.

În ultimii ani, arheologii au început să abordeze cu interes tehnologia de realitate virtuală, iar trecerea de la desenul clasic pe foaie milimetrică la grafica computerizată în 2D și 3D prin intermediul calculatorului permite prelucrarea și prezentarea artefactelor arheologice cât mai aproape de realitate.

Este ceea ce am încercat și noi să realizăm în prezentarea de față.

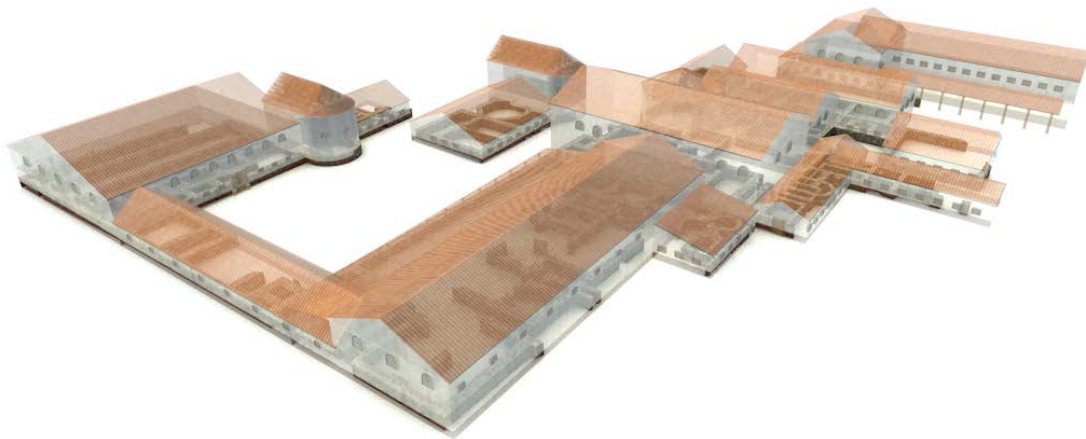

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Pentru realizarea 3D a ansamblului de clădiri s-a început cu desenarea vectorială a zidurilor după planul lui Adalbert Cserni, în Adobe Illustrator, apoi inserarea acestora în programul Cinema 4D, unde li s-a aplicat modificatorul extrude nurbs și texturi.

Urmărind traiecul zidurilor, au fost realizate clădirile prin metoda compunerii obiectelor, utilizându-se cuburi, conuri și cilindri care au fost convertite în poligoane pentru a putea fi modificate și pentru a li se putea aplica texturile. Apoi au fost adăugate luminile și randate imaginile.

Apelând la analogiile oferite de publicațiile în care s-au făcut reconstituiri grafice ale construcțiilor romane sau la site-uri care au realizat în 3D acest lucru pentru orașe romane celebre, am putut reface, pentru o primă prezentare oferită publicului, modul în care arătau vestigiile aparținând Palatului guvernatorului de la Apulum din descoperirile făcute de Adalbert Cserni. Aceste reconstituiri vor fi continuate. De asemenea, pe măsura finalizării cercetărilor arheologice recente pe str. Munteniei, același lucru va fi realizat și pentru ruinele dezvelite aici, pentru ca publicul larg să poată înțelege monumentalitatea edificiului reprezentat de Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum.

Valorificarea istorico-turistică a Palatului guvernatorului de la Apulum – realizarea unui Centru cultural de artă și arheologie

În vederea punerii în valoare a părții din Palatul guvernatorului care se află pe str. Munteniei, arhitecta Iulia Strâmbu (absolventă a Facultății de Arhitectură și Urbanism din Cluj-Napoca), a propus realizarea unui Centru cultural de artă și arheologie. Acesta ar presupune realizarea, peste vestigiile descoperite, a unui muzeu de sit, care să includă ruinele și obiectele găsite aici în timpul săpăturilor arheologice.

Totodată, pentru a crea un mediu cultural interactiv, arhitecta amintită a propus și includerea în cadrul acestui centru a unei școli de arte, cele două componente urmând să formeze un complex cultural. Ruinele ar urma să fie păstrate *in situ* (în poziția în care au fost găsite). Vizitarea lor s-ar realiza pe o rețea de pasarele metalice, care ar include trasee ale clădirilor dezvelite. Acestea din urmă ar fi prevăzute, din loc în loc, cu „buzunare”, respectiv cu nișe sau spații special amenajate, unde ar fi expuse diferite artefacte descoperite în Palatul guvernatorului. În acest mod, vizitatorii ar putea studia ruinele și exponatele „pe viu”, fără a le afecta.

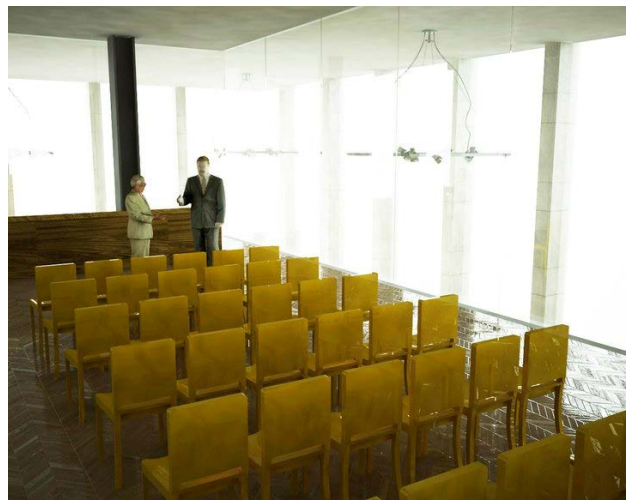

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

Școala de arte ar presupune săli specifice studierii artelor plastice, a sculpturii, a olăritului, a muzicii și a dansului. De asemenea, complexul cultural propus ar fi prevăzut cu ateliere de restaurare și săli pentru studiul artefactelor arheologice. Ca funcții conexe, strâns legate de specificul centrului, arhitecta a mai propus și săli de conferințe și de spectacole, care ar deservi ambele componente ale acestuia. Ultimul etaj al clădirii ar fi destinat personalului științific. În grădina interioară a muzeului s-ar adăuga o cafenea culturală.

Clădirea propusă ar urma să fie realizată din piatră, lemn și sticlă – materiale care au fost folosite în antichitate și de romani. Pereții exteriori ai muzeului ar fi realizați din sticlă de mari dimensiuni, care ar permite admirarea ruinelor și din exterior, atât în timpul zilei, cât mai ales noaptea, întrucât ele vor fi luminate, transformând clădirea și zona în care este amplasată într-un spectacol arheologic.

Prin punerea în valoare a vestigiilor Palatului guvernatorului Daciei romane de la Apulum și crearea unui Centru cultural de artă și arheologie, se dorește introducerea lor într-un circuit cultural-istoric al orașului Alba Iulia. În acest mod, ele ar completa lista monumentelor medievale și moderne care se găsesc în oraș și ar putea fi esențiale într-un viitor demers menit să adauge monumentele de aici pe lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

The praetorium of Apulum. Rediscovering the cultural heritage (Abstract)

Praetorium consularis (The palace of the governor)

The palace of the governor was the headquarters of the Roman provincial administration, appearing as a first rank official building, as well as the governor's private residence.

The palace had an administrative wing, where the governor met foreign delegates and other officials, a basilica that served as court-room, a secretariat which dealt with registering and emitting all the official documents, reception rooms, an archive room wing, offices of the administrative staff, consecrated places where the imperial cult and that of different Roman deities took place, scholae and other gathering spaces for the members of the staff (*officium consularis*) and for the *singulares* (the governor's guard), interior courtyards and porticos, baths, *horrea* (storage rooms), stables and other dependencies. Of course, a large part of the palace was constituted by the governor's private residence.

Due to historical and epigraphically sources, it is known that the *officium* of a consular governor employed about 200-300 clerks. Most of them were military (officers from the legions), but there were also jurists, engineers, doctors etc. The protection of the governor and his staff was the duty of the *equites* and *pedites singulares*. These guards were organized in two *numeri*, each of (theoretically) 240 soldiers.

The *praetorium* of Apulum

Apulum becomes the political and military capital of Roman Dacia after Marcus Aurelius' administrative reform from 168-169 AD. Thus, the military forces of the province were united under the command of a consular governor (which ordered two legions – the XIIIth Gemina and the Vth Macedonica). His permanent seat will be at Apulum. Starting with this moment in time, all the epigraphic and archaeological evidence confirm the existence in Apulum of a complex structure which represented the headquarters of the consular governor.

The *praetorium consularis* of Apulum is situated East–South–East of the XIII Gemina legionary fortress, at the meeting point of the imperial road that connected Apulum to the other major cities of the province and the prolongation of the road that led to the above mentioned fortress.

Previous archaeological research (1888-1908; 1943; 1962)

The first archaeological excavations undergone on this site were started by Adalbert Cserni, the first warden of the History Museum of Alba Iulia. During 1888 and 1908, Cserni excavated a huge surface, of about 13 000 square meters. The area was situated at the limits of the Austrian fortress, at about 130 m east of the southernmost area of the walls (currently, this area is limited by the reformed church on the Regele Ferdinand Boulevard and the former distillery). Cserni named the complex that he had discovered “the great *thermae*”, due to the numerous water basins and heating installations revealed.

Cserni's discoveries represent a large part of the Dacian governor's palace. The correct identification of the complex was made more recently by Ioan Piso and Alexandru Diaconescu, based on the inscriptions erected for various governors by members of the official staff, as well as on the impressive amount of stamped tiles bearing the mark of the governor's guarding troops.

Regarding the exact function of the buildings discovered by the 19th century archaeologist, it is possible that he had uncovered some office buildings, rooms destined for economic activities, cult places with dedications for Minerva, Nemesis, Epona and possibly even a *Serapeum*, as well as a part of the governor's private quarters, comprising the thermal complex.

Parts of the same buildings complex were discovered north, north-east and north-west of Cserni's excavations, along the Alba Iulia – Zlatna railway (1943) and on the current position of the Economic Highschool “Dionisei Pop Marțian” (Str. O. Goga no. 11, former Str. Dobrogeanu Gherea), due to the researches of Ion Berciu and Alexandru Popa (1962). They discovered a complex of buildings, revealing them on a much smaller surface – about 400 square meters.

Recent archaeological researches (1992-2003; 2007-2011)

The excavations from Munteniei str. are situated at 50-100 m south and south-east of Cserni's excavations and 100 m west of the excavations of Ion Berciu and Alexandru Popa from 1943 and 1962. The monumental buildings, as well as the archaeological artifacts, prove that the discoveries are part of the governor's palaces. The area researched during the above mentioned periods is of 850 square meters.

The excavations undergone in 1992–2003 by a team of specialists from The National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca and The National Museum of Alba Iulia, led by Viorica Rusu-Bolindeț, were focused on recovering constructive elements of a Roman building partially neglectfully destroyed through a series of construction works. During the first three archaeological campaigns, the general stratigraphy was established and the first habitation phases of the site were revealed. The first Roman constructions on site were dated during the middle of the 2nd century AD.

In 1998 the excavated area was enlarged with 2.30-3.50 meters north, on an intact area. Here, five rooms were discovered, some of them impressive through dimensions, pertaining to the last Roman Phase (the second quarter of the 3rd century AD).

In 2001 a new trench has been opened on the eastern side of the archaeological park – SXVII/01 and in 2007 SXVIII/07 was opened in the southern part of the area. The research aims to gather more information about the above mentioned buildings situated outside the area affected by the construction works, respectively inside the archaeological park.

The uncovered artifacts

The archaeological pieces discovered on site are very diverse. Thus, there have been uncovered inscriptions dedicated to divinities or honoring the emperors, as well as parts of gilded bronze, bronze and marble statues, having anatomic or colossal dimensions, which belonged to Roman officials or to different divinities (the leg of a possible imperial statue, the arm and hand of a bronze statue, the head of a marble Apollo statue, pertaining to the “Belvedere” type, the bust of a marble Diana statue, fragments of a feminine limestone statue).

O REDESCOPERIRE A PATRIMONIULUI

The artifacts are quantitatively dominated by the stamped ceramic building material (75%) – bricks, roof tiles (*tegulae*) and *imbrices* – bearing the sign of *Legio XIII Gemina* together with the names of military officials or craftsmen who carried out their activity inside the military workshop. Of course, specific for this complex are the bricks bearing the mark of the governor's guard: *pedites singulares* (pedestrians), *equites singulares* (cavalry) and *numerus singularium* (the generic name of the unit in which the governor's guard was organized). All this stamped ceramic building material was used for building the structures which form the governor's palace. To them it adds ceramic floor tiles of different shapes and colors composing the fine floors identified in some of the rooms. In one of the rooms small polychrome fragments of wall plaster were discovered. During recent excavations, the only mosaic of the complex known up to date was identified: it is formed of black and white tesserae, forming a chess-table type of model.

Other objects worth mentioning are bone pins, needles and counters, metal artifacts (military and garment pieces, made of bronze or even silver), pottery, gemstones etc. A. Cserni also discovered two monetary treasuries, of more than 500 bronze coins, dating from the Severan age up to the reign of Aurelianus.

3D reconstruction of the governor's palace from Apulum

Since Adalbert Cserni's discoveries were not preserved *in situ* and were subsequently overlapped by modern inhabitation structures, the only way of showing to the interested public their imposing aspect is by using a new technique, developed in the last two decades, namely 3D reconstructions.

The first step in the 3D reconstruction of the buildings complex consisted in digitizing Adalbert Cserni's plan using Adobe Illustrator, followed by the insertion of the results in Cinema 4D where the Extrude NURBS modifier and different textures were applied.

Following the walls, the buildings were created using objects compositions. Cubes, cones, cylinders were converted in polygons in order to be modified and to allow the appliance of textures. At the end the lights were added and the images were rendered.

The touristic promotion and valorization of the Praetorium consularis from Apulum – establishment of a Cultural Center for Arts and Archaeology

In order to value the certain part of the governor's palace that is located on Munteniei str., the architect Iulia Strîmbu proposed the building of a Cultural Center for Arts and Archaeology. This project envisages a site museum erected above the discovered vestiges, which would include the ruins in themselves, as well as the adjacent artifacts. In order to create an interactive cultural environment, the center would also comprise an arts school. The ruins would be preserved *in situ* and visiting them would be possible due to a network of metal bridges that would include tours of the discovered building and - from place to place – “pockets” where the artifacts would be put on display. Thus, the visitors could see the ruins and the pieces at the same time, without affecting them in any way.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

The arts school would have rooms for studying different crafts, such as sculpture, pottery, music etc. As well, the building is due to housing restoring workshops, halls properly equipped for the study of the archaeological artifacts, a hall fit for both conferences and performances, thus serving both of the center's components. A cafeteria would be placed in the interior courtyard of the museum and the last level of the building would comprise offices for the scientific staff.

The building would be built of stone, brick and glass. The exterior walls would be made of massive glass, thus allowing to view the ruins even from the exterior, during the day and especially during the night, when they would be illuminated and would transform the building and the area into an archaeological show.

The main and basic purpose of all these enterprises is integrating this unique site for Roman Dacia into the touristic circuit. It would perfectly complete the list of historic monuments already properly valorized in Alba Iulia and it could be essential for a future application for including these monuments on the UNESCO World Heritage list. As well, it would increase the chances for Alba Iulia of becoming European cultural capital in 2020.

Bibliografie selectivă

- BĂLUȚĂ, POPA 1980 Cl. L. Băluță, Al. Popa, *Pedites și equites singulares din Dacia. Materiale tegulare ștampilate*, Apulum, XVIII, 1980, p. 109-129.
- BERCIU 1949 a I. Berciu, *Descoperiri arheologice în Apulum (I)*, Apulum, III, 1949, p. 180-199.
- BERCIU 1949 b I. Berciu, *M. Herennius Faustus legatus III Daciae*, Apulum, III, 1949, p. 200-208.
- BERCIU, POPA 1964 I. Berciu, Al. Popa, *Exceptores consularis in Dacia*, Latomus, XXIII, 1964, 3, p. 302-310.
- BERCIU, POPA 1965 I. Berciu, Al. Popa, *Monumente epigrafice din Apulum (IV)*, Apulum, V, 1965, p. 167-202.
- BOLINDEȚ 1993 V. Bolindeț, "Urbanism" și arheologie la Alba Iulia. In: E. Mărginean, V. Moga (ed.), *Lucrările Seminarului Național "Zone istorice urbane, delimitare, gestiune, politici de revitalizare"*, Alba Iulia (5-7 noiembrie 1992), Alba Iulia 1993, p. 14-18, fig. 1-8.
- BOUNEGRU ET ALII 2011 G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare, Catalog de expoziție, Alba Iulia 2011.
- CSERNI 1890 A. Cserni, *Apulum maradványok*, Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet tizenharmadik évkönyve = ATÉ, III, 1890, p. 21-46.
- CSERNI 1891 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, IV, 1891, p. 5-41
- CSERNI 1892 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, V, 1892, p. 5-32.
- CSERNI 1894 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, VI, 1894, p. 5-32.
- CSERNI 1894 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, VI, 1894, p. 5-32.
- CSERNI 1895 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, VII, 1895, p. 41-51.
- CSERNI 1896 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, VIII, 1896, p. 37-51.
- CSERNI 1897 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, IX, 1897, p. 35-48.
- CSERNI 1899 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, X, 1899, p. 53-68.
- CSERNI 1901 A. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, Aiud 1901.
- CSERNI 1902 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, XI, 1902, p. 3-19.
- CSERNI 1903 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, XII, 1903, p. 90-141.
- CSERNI 1904 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, XIII, 1904, p. 92-131.
- CSERNI 1908 A. Cserni, *Apulum maradványok*, ATÉ, XIV, 1908, p. 34-52.
- CUPCEA 2011 G. Cupcea, *Gradele militare în Dacia romană, teză de doctorat*, Cluj-Napoca 2011.
- DIACONESCU, PISO 1993 Al. Diaconescu, I. Piso, *Apulum*. In: D. Alicu, H. Boegli, *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain, IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse*, Deva 1991, Cluj-Napoca 1993, p. 67-82.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

- KABA 1958 M. Kaba, *Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai* (deut. Zusammenfassung: *Die Mosaikfußböden des Statthalterpalastes von Aquincum*), Budapest Regesigei, XVIII, 1958, p. 79-101.
- KÉRDÖ 1997 K. H. Kérdő, *Preliminary report on test excavations at the Governor's palace, Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1996-ben. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1996*, Aquincumi füzetek, 3, 1997, p. 27-39.
- KÉRDÖ 1999 K. Kérdő, *Die neuen Forschungen im Gebiet des Statthalterpalastes von Aquincum*. In: N. Gudea (Hrsg.), *Roman Frontier Studies XVII, Kolloquium Zaláu 1997*, Zaláu 1999, p. 651-662.
- LE BOHEC 1989 Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1989.
- OTA 2010 R. I. Ota, *Canabele legiunii XIII Gemina de la Apulum*, teză de doctorat, Timișoara 2010.
- PISO 1993 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993.
- PISO 1993-1994 I. Piso, *Eine Parallele zwischen den Praetoria der Statthalter in Carnuntum und in Apulum*, Carnuntum Jahrbuch, 1993-1994 (1995), p. 203-209.
- PISO 2001 I. Piso, *Inscriptions d'Apulum. Inscriptions de la Dacie Romaine*, III/5, 1-2, MemAcInscr 24, Paris 2001.
- PÓCZY 1995 K. S. Póczy, *La città di Aquincum sede del luogotenente della Pannonia Inferiore*. In: G. Hajnóczy (Hrsg.), *La Pannonia e l'Impero Romano*, Kolloquium Rom 1994, Rom 1995, p. 221-231.
- PÓCZY 2001 K. S. Póczy, *Aquincum, siège du gouverneur*. In: *Romains de Hongrie. Ier - Ve siècles après J.-C.*, Kat. Ausst., Lyon 2001, p. 21-29.
- RANKOV 1990 N. B. Rankov, *Singulares legati legionis. A problem in the interpretation of the Ti. Claudius Maximus inscriptions from Philippi*, ZPE, 80, 1990, p. 165-175.
- RUSU, RUSU-BOLINDEȚ 2007 A. A. Rusu, V. Rusu-Bolindeț, *"Casa Mezerzius" de la Alba Iulia (arhitectură, unele piese arheologice, identificare și context istoric)*, Arheologia medievală, VI, Reșița 2007, p. 81-97.
- RUSU-BOLINDEȚ 1994 V. Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, str. Munteniei. Un sit arheologic între distrugere și protecție*. In: I. Bogdan-Cătănicu (ed.), *Trasee turistice și istorice*, Neptun, 19-22 septembrie 1994, București 1994, p. 90-94.
- RUSU-BOLINDEȚ 1994a V. Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, jud. Alba. Str. Munteniei (sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii)*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România campania 1993, a XXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice*, Cluj-Napoca 1994, nr. 3/C, p. 4.
- RUSU-BOLINDEȚ 1996 V. Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, jud. Alba. Str. Munteniei (sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii)*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România campania 1996, a XXXI-a Sesiune Națională de Rapoarte arheologice*, Călărași 1996, nr. 1/II, p. 1.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2001

V. Rusu-Bolindeț, C. Ilea, T. Volkers, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba county [Apulum]. Munteniei-Str. No. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacian provinces)*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România campania 2000*, Suceava 2001, p. 26-26.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2002

V. Rusu-Bolindeț et alii, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba county [Apulum]. Munteniei-Str. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacians provinces)*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România campania 2001*, Buziaș 2002, p. 35-37.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2003

V. Rusu-Bolindeț et alii, *Raport preliminar privind rezultatele cercetărilor arheologice de la Alba Iulia, str. Munteniei nr. 15-17, sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii. Campania 2003. (Preliminary Report regarding the archaeological research from Alba Iulia, Muntenia Street, No. 15-17, The Palace of the consular governor of the three Dacians provinces)*, Patrimonium Apulense III, 2003, p. 128-131.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2004

V. Rusu-Bolindeț et alii, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba County [Apulum]. Munteniei-Str. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacia's provinces)* In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003, A XXXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca 26-29 mai 2004*, București 2004, p. 36-38.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2008

V. Rusu-Bolindeț et alii, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2007, A XLII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Iași, 14-17 mai 2008*, p. 39-40.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2009

V. Rusu-Bolindeț et alii, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: Str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii de la Apulum*. In: *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2008, A XLIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgoviște 27-30 mai 2009 = Valachica 21-22/ 2008-2009*, p. 69-71.

PALATUL GUVERNATORULUI DACIEI ROMANE DE LA APULUM

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2010

V. Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009. A XLIV-a Sesiune națională de rapoarte arheologice*, Suceava, 27-30 mai 2010, București 2010, p. 30-32.

RUSU-BOLINDEȚ
ET ALII 2011

V. Rusu-Bolindeț, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii*. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009. A XLV-a Sesiune națională de rapoarte arheologice*, Sibiu, 27-30 mai 2011, București 2011, p. 13-16.

SZILÁGYI 1945

J. Szilágyi, *Az Aquincum helytartói palota. Az 1941. évi Ásatákok az óbudai hajógyárszigeten (deut. Zusammenfassung: Der Legatenpalast in Aquincum. Die Ausgrabungen auf der Altöfener Schiffswerftinsel im Jahr 1941)*, Budapest Regesigei, XIV, 1945, p. 29-153.

SZILÁGYI 1955

J. Szilágyi, *A Római kori ásatások fontosabb eredményei budapest területén és az aquincum múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951-1953. években (deut. Zusammenfassung: Wichtige Ergebnisse römerzeitlicher Ausgrabungen im Gebiet von Budapest und wertvolle Bereicherung des Museums in Aquincum in den Jahren 1951-1953)*, Budapest Regesigei, XVI, 1955, p. 387-426.

SZILÁGYI 1958

J. Szilágyi, *Az aquincumi helytartói palota (deut. Zusammenfassung: Der Statthalterpalast von Aquincum)*, Budapest Regesigei, XVIII, 1958, p. 5-77.

SZILÁGYI 1971

J. Szilágyi, *Adatok az aquincumi helytartói villacsoport keletkezéséhez (deut. Zusammenfassung: Zur Entstehung der Villengruppe des Statthalters von Aquincum)*, AERT 98, 1971, p. 53-59.

STRÎMBU 2011

I. Strîmbu, *Punerea în valoare a edificiilor monumentale din arhitectura romană. Sediile guvernatorilor provinciilor Imperiului roman, lucrare de licență*, Cluj-Napoca 2011.

VON DOMASZEWSKI 1901
ZEFLEANU 1949

A. von Domaszewski, *Die schola der speculatores in Apulum*, JÖAI 4, 1901, Beibl. 3-8.
E. Zefleanu, *Note epigrafice din Apulum*, Apulum, III, 1949, p. 170-179.

